

AA

38833

Prof. Jüri Uluots,

Tartu ülikooli õigusteaduskonna dekaan.

Poola-Eesti ajaloolised suhted*)

Üksiku inimese elu on üürrike. Aga kui ta selle oma üürikese elu ühe osa on üle elanud ja vaatab tagasi möödunud elu osale, siis märkab ta saavutatud elukogemuste alusel kaasinimeste seas neid, kes on olnud temale sõbralised, kes vaenulised ja kes on suhtunud või suhtuvad temasse ükskõiksemalt või sootu ükskõikseltselt.

Ka rahvail pole oma vaenlaste ja sõprade kindlakstegemiseks teist teed, kui oma elukogemuste õpetused. Ka rahvad õpivad üksteist tundma ja hindama selle järele, kuidas seda näitavad üksteisega kokkupuutumised, vastastikkused suhtumised. Rahvaste elukogemusi ja vastastikke suhteid ei saa aga hinnata sellise üürikese aja mööduga, nagu üksiku inimese omi. Rahvaste eluiga ulatub aastasajandesse, aastatuhandesse ja veelgi kaugemale. Rahvaste elukogemused ja vastastikkused suhtumised on seega nende ajaloolised elukogemused ja ajaloolised vastastikkused suhtumised. Oma ajalooliste elukogemuste ja ajalooliste vastastike suhtumiste vaatlemise kaudu jõuavad rahvad selgusele selle üle, kes on neile üksteise seast sõbrad või vaenlased, või kes neist suhtuvad nendesse ükskõikseltselt.

Sellelt vaatepunktilt ei saa meie õieti hinnata ka eesti ja poola rahva ja riigi vastastikke vahekordi muidu, kui peame heitma pilgu mõlemi rahva ajaloolisse minevikku ja küsitlema, olgugi lühidalt, mõlemi rahva ajaloolisi suhteid. Ja mida näitavad need suhted?

I.

Ajalugu näitab, et meie, eestlased, oleme elanud juba ligikaudu kahest tuhat aastat oma praegusel asukohal. Ei olnud kerge meie esivanemaile heitlused loodusega ja võitlused naabrusrahvastega, kuid mis siiski andsid majanduslikke, kultuurilisi ning poliitilisi tagajärgi. „Seni ajani“, ütleb kroonika kirjutaja Henrik 13. sajandi alul, „on eestlased käinud sirge kaelaga ja ei ole alistunud ei teutoonlasile (sakslasile) ega teisile rahvaile. Ja see on õige.“ See pidi olema poliitiliselt väga uhke ja iseseisev rahvas, kellest vaenuline kroonika kirjutaja pidi andma sellise tunnustuse.

13. sajandi esimesel poolel murti aga vanade eestlaste senine poliitiline iseseisvus, senine „sirge kael“. Selles toimetuses kujunesid mõdu-

*) Kõne, peetud „Eesti-Poola ühingu“ poolt korraldatud kontsertaktusel „Estonia“ kontserisraalis poola konstitutsiooni aastapäeva puhul 4. V. 1930.

andvaiks germaanlased, eeskätt sakslased, kes olid aetud oma rahvuslikust „tungist itta“ — Drang nach Osten — ja kes oskasid hästi kasutada oma sihtide taotlemiseks ka keskaegse katoliikliku kiriku püüdeid võimule üle kogu maailma. Ja on teada, kuid sündis see toimetus ning millise tagajärjega. Pärast meeleheitlikku võitlust ligi kahekümne aasta jooksul õnnestus pealetungijail vallutada ja alistada eestlasi poliitiliselt, alates 13. sajandi keskaastaist kuni 16. sajandi teise pooleni (1558. aastani).

Sakslaste ülevõim Eestis oli tähendatud ajal täieline poliitiliselt, kiriklikult ja majanduslikult. Ometi äratab tähelepanu üks asjaolu, üks nähe: vaatamata täielisele ülevõimule sakslaste poolt, jäid eestlased siiski ümberrahvustamata, jäid eestlasiks tänapäevani. Millega põhjendada seda nähet, millega seletada?

See nähe on seda iseäralisem, kui panna tähele seda, mis sündis mais, mis langesid samuti saksa ülevõimule sama Baltimere kallasmail, nimelt Łaba (Elbe) jõest ida poole, iseäranis ida-Preisimaal. Mis on saanud sealseist muist pärismaalasist? Need maad rahvustati ümber ja loetakse praegu sakslaste poolt täiesti saksa maaks. Miks ei sündinud sama lugu Eestiga?

Sellele küsimusele on ammu juba vastanud saksa ajaloolased, eriti aga balti-saksa ajaloolased.

Sakslaste ülevõimule sattunud mais sündis ümberrahvustamine, saksastumine, võrdlemisi kergesti seal, kus ühes saksa rüütliga, saksa linna elanikuga ja vaimulikuga tungisid maale ka saksa talupoegade hulgad. Maale tunginud saksa asunik, saksa talupoeg, muutus ühtlasi ka pärismaalaste tõsiseks ümberrahvustajaks.

Sootu teistsuguseks kujunes seisukord keskaegses Eestis ja ühtlasi Lätis, seega kogu keskaegsel Liivimaal. Siia valgusid ainult saksa rüütlid, kaupmehed ja käsitöölised ning vaimulikud, mitte aga saksa talupojad. Samal ajal ei olnud siinseis mais, iseäranis eestlaste ja kurelaste maal, rahva arv liigselt tihe, vaid ümberpöördukt. Ägedad võitlused sissetungijatega, väljarändamised, katkud ja viimati ka pärismaalaste massilised tapmised, iseäranis eestlaste mässu mahasurumisel 1343—1345. aastail, vähendasid rahva arvu nõnda, et sakslaste eneste ametlike andmete järele olnud mõningad maaalad: lausa „rahvatühjad ja haletsemisväärt“. Ka avaldati kogu maailmale siinsete maade asustamise üleskutseid, nimelt eestlaste ja kurelaste maale. Kuid ainult rootslasi ilmus eesti rannamaile ja saarile, tulemata aga jäid talupojad Saksast. Mispärast?

Tee Saksast keskaegsesse Eestisse ja üldse „Liivimaale“ käis üle mere. Rüütel, kaupmees ja käsitöeline, samuti vaimulik usaldasid endid merilaineis hüplevale keskaegsele laevukelele, mitte aga saksa talupoeg, kes kartis meriteed ja rändas oma varaga uusisse maisse ainult kuiva maad kaudu, ainult mandriteid mööda.

Sakslaste „itta tungi“ täieliseks teostamiseks keskaegses Eestis ja üldse Liivimaal tuli seega luua otsekohene mandri ühendus Preisi- ja Liivimaa vahel, tuli hävitada Leedu või vähemalt see osa Leedumaast, mis kiiluna tungis Baltimere kaldale, eraldades ja lahutades „Liivimaa“ muust saksa maast. Saksa talupojale, asumaade tõelisele koloniseerijale ja ümberrahvustajale, tuli luua mandri tee üle Leedu.

Selle saksa rahvusliku ülesande teostamisele asus teutooni ehk saksa ordu, eeskätt oma kohaliste osade, nimelt Preisi- ja Liivimaa ordude näol. Liivimaa riimi kroonika ja muud allikad, samuti teutooni ordu kroonikad ja muud, eriti Preisimaa kohta käivad allikad jutustavad arva-

mata hulga, peaaegu igal aastal ordu poolt korraldatud sõja retkeist Lēedumaale nii Preisi- kui Liivimaa poolt küljest kogu 13. ja 14. sajandi jooksul. Leedumaa, vähemalt oma mereäärse osas, pidi hävitatama — see oli ordu kindel rahvuslik programm Baltimere kallasmaade ja selle kaudu ida-euroopa tagamaa vallutamiseks ja valitsemiseks, nagu teostas seda programmi saksa linnade liit — Hansa — Baltimere kaudu.

Vastupanuks sakslaste katkestamatule pealetungile tuli Leedul otsida tuge ja abilisi mujalt. Seda tuge ja vastavaid abilisi leidsid leedulased kõige pealt soodsail tingimusil vene osavürstidelt kogu Dniepri jõe piirkonnas, algades Väina jõest ja lõpetades Mustamerega. Vene vürstid lootisid sel teel omakorda leida kaitset hädaohu vastu, mis ähvardas neid idast Venemaad vallutavate tatarlaste poolt. Nõnda tekkis leedulasist-venelasist koosnev riik, Leedu ehk Leedu-Vene suurvürstiriik, mis võis sel viisil suurendatud jõuga tarvilisel määral panna vastu vähemalt alul saksa ordu pealetungile Preisi- ja Liivimaalt leedu maaalale.

Kuid 14. sajandi lõpul nõrgenes ka Leedu-Vene ühendatud riik vastupanus saksa ordu suurenevale võimule. Juba olid osalt läinud ja osalt minemas leedu maaalad Baltimere kallasmal saksa ordu võimu alla, riik ise aga sisemiselt nõrgestatud. Hädaoht oli suurem kui kunagi varem. Tarvis oli otsida uut tuge ja jõudu.

Poolakad olid ainuke rahvas, kes jõudsid panna seisma oma maaalal sakslaste tungi itta. Ainult poolakate toetusele võisid loota leedulased, olgugi, et nende vahekorid poolakatega polnud minevikus igakord kõige parem. Eriline hea juhused aitas ühenduse loomiseks kaasa. Pärast tegu- ja teenerikka kuninga Kazimierz Suure surma (1370. a.) kutsuti poola troonile printsess Jadviga. Mõned kuud pärast Jadviga kroonimist (1384. a.) ilmus poola pealinna — Krakóvi — leedu saatkond ja palus Jadviga kätt leedu suurvürstile Jagiełlole. Poolagi riigimeestele oli see kombinatsioon soovitatav. Saksa ordu suurenev võim muutus kasvavalt kardetavaks ka Poolale. Ühist hädaohtu tuli kõrvaldada ka ühiste jõududega. Nõnda sündis poola ja leedu kokkulepe ning sellele järgnes Jadviga ja Jagiełlo abiellumine Krakóvis 1386. a.

See Krakóvi pulm 1386. a. muutus otsustava tähendusega teguriks kogu ida-euroopa edaspidises ajaloos. Selle kaudu sai Jagiełlo poola kuningaks Vladyslav II nime all, jäi aga ühtlasi edasi leedu suurvürstiks. Ühendus valitseja isiku kaudu — personaal-unioon — andis katoliku usule, poola keelele ja kultuurile kasvavalt suureneva tähenduse kogu poola-leedu ühendriigis, viies nad hiljem — 1569. a. riiklikule ühinemisele ja kogu selle arenemise tugev mõju on tunda praegusajani. Otsustavaks kujunes see sündmus aga kaasajal just meid huvitavais andmeis.

Saksa ordule ei jäänud nägemata see suur pind, mis allus poola kuningale pärast 1386. a., ja ordu tegi kõik võimaliku, et astuda vastu uuele ja tugevale vastasele. Sama tegi poola kuningas oma ühendatud riigis. Viimaks järgnes ka lõpu otsustamine.

15. juulil 1410. a. kohtasid vastased väed teineteist praegusel Preisimaal Tannenbergi ja Grünwaldi külade juures. Ordu vägesid juhatas ordumeister Ulrich von Jungingen isiklikult, poola vägesid ja sellega ühendatud leedu-venevägesid — kuningas Vladyslav isiklikult. Väed olid kokku suuremaid, mis keskajal ühes lahingus üldse nähtud. Aga samuti olid suured ka selle lahingu tagajärjed. Ordumeister ise langes ja ühes temaga suurem osa ordu võimukandjaist, orduväed hävitati ja puistati laiali. Küll ruttas appi Liivi ordumarssal oma vägedega Preisimaale, kuid hilinenud

päralejõudmine ei suutnud enam oluliselt parandada seisukorda. Järgnev rahuleping — nn. Toruni esimese rahuleping 1411. a. — polnud pealt näha ordule veel kuigi hävitav, olles seda sisuliselt siiski. Ordu oli sunnitud andma tagasi selle osa Leedumaad Baltimere veerel, mis oli sillaks Preisi- ja Liivimaa vahel ja mille kaudu oleksid edaspidi voolanud saksa talupojad Liivimaale ja mujale idasse. Sellega oli murtud ja purustatud see rahvuslik ülesanne, mida ordu seni oli nõnda järjekindlalt teostanud: maad ida pool Preisimaad olid sakslasile kaotatud, ida- ja kirde-euroopa rahvad olid päästetud saksastamise hädaohust. Eelkäiv lahing ja järgnev rahuleping hävitasid aga ühtlasi saksa ordu võitmatuse kuulsuse, mille ordu oli jõudnud omandada. Need kaks asjaolu aitasid oma korda kaasa ordu sisemise korra edaspidisele lagunemisele. Nn. Toruni teise rahulepinguga 1466 a. Poola ja ordu vahel langes ordu võim ka väliselt: ordu andis Poolale tagasi maaala lääne pool Visla jõge, mis praegu tuntakse nn. poola korridori nime all; ordumeister, kelle kätte jäi ida-Preisimaa, muutus ise poola kuninga vasalliks.

Kõigest eeltoodust järgneb nüüd ka see tähendus, mis on olnud Poolal Eesti kohta keskajal ja kestab olevikuni. Balti-saksa ajaloolane Ernst Seraphim kõneleb selles küsimuses järgmiselt: „Sel ajal, kui rüütel ja linnakodanik endid usaldasid merelaevale, oli tõelisel koloniseerijal, talupojal, kartus tarvitada muid teid kui läbi metsade ja väljade, ta jäi eemale Liivimaast, kuigi tubli linnakodanikkond ja sõjakas aadel olid leidnud üle mere uue kodumaa. Nii puudus asumaal (Baltimaal) saksa talupoegkonna rahvuslik aluspõhi, raske õnnetus, mida pole läinud korda kunagi heaks teha“. Meie teame nüüd, kuidas see „õnnetus“ sündis. Poola verega Tanenbergi ja Grünwaldi lahingus, ja ühes kõigi nende verega, kes võitlesid poolakatega koos, pandi kinni tee, mille kaudu oleksid tulnud Liivi- ja Eestimaale saksa talupojad. Kuid eesti rahva seisukohast ei ole see sündmus „õnnetuseks“, vaid õnneks. Pidagem meeles, et praegune ida-Preisimaa langes sakslaste võimu alla hiljem kui eesti maaala, kuid kas on jäänud järele vanust preislasi veel ainustki? Ei ühtegi, vaid kõikjal on sakslased. Sama oleks sündinud eestlastega ka Eestis. Meie peame seega tunnustama, et poolakad ja kes nendega võitlesid ühes koos ja meeles on päästnud eesti rahva rahvuslikust hävinemisest.

II.

Vahepeal, kui läänes leidsid aset eelkirjeldatud sündmused, oli idast tõusnud uus hädaoht.

13. ja 14. sajandil hakkasid Moskva vürstid intensiivselt korraldama ja laiendama oma vürstiriiki, mis peagi kujunes moskoovia suurvürstiriigiks ja hiljem tsaaririigiks. Oma peremeestelt — tatarlasilt — omandatud riigivalitsemise kogemused, aga ühtlasi ka osavalt saavutatud soodustused aitasid suuresti kaasa moskoovia vürstidele nende püüdmiste teostamisel. Raputanud viimaks maha tatarlaste ikke, tunnustasid Moskva vürstid endid kogu Venemaa — Vseja Russi — peremeesteks ja teostasid nüüd rahvuslikkuse lipu all „vene maade ühendamist“. Sellele tegelikule ekspansiivsusele ja maade vallutamisele väljaspoolgi vene rahva piire, saabus viimaks veel suurepärane uus õigustus, uus riiklik usutunnistus. Selle õpetuse järele olevat esimene õigeusukants — Room — langenud valeusuliste kätte, teine Room — Konstantinopol — samuti valeusuliste (mohameedlaste) kätte, järele olevat jäänud veel kolmas Room, kolmas ja ainuke õigeusukants ja

see on Moskva, kelle ülesanne olevatki levitada õiget usku ja päästa selle kaudu maailm hukkumisest.

Vastavalt sellele muutus moskoovia ekspansiivsus eriti energiliseks, alates 15. sajandi teisest poolest. Selle ohvriks langesid viimaks ka Novgorodi ja Pihkva aristokraatlikud vabariigid, mis seni olid eraldanud ja lahutanud Eestit ja kogu keskaegset Liivimaad Moskooviast. Moskoovia hädaoht oli selle tõttu alates 15. sajandi lõpust otseselt eesti värava ees.

Moskoovia tsaar Ivan Julm juhib oma väed, mis juba võidurikkalt lõhknud Kasani ja Astrahani khaanide riigid, otsekohe Eesti. Siinsed keskaegsed vürstiriigid, omamata rahvuslikku aluspõhja ja distsiplineerivat kesk- võimu ning olles kaotanud luteri-usu vastuvõtmisega ka oma ainukese aluse katoliikliku usutunnistuse näol, ei jõua panna vastu Ivan Julma vägedele. Tema hoopide all langevad kokku siinsed riigid kolme aasta kestes (1558—1561. a.) kiiresti ja lõplikult ja iga naaber katsub omandada osa eesti territooriumist. Kuid siiski osutub Ivan Julm kõigi võistlejate seas tugevaimaks. Kogu eesti maaala on viimaks vallutatud moskoovia vägede poolt. Vallutamata on ainult veel Tallinna linn ja saared, kuid olude samas suunas arenemisel oli nendegi alistumine Moskooviale ainult aja küsimus.

Ka Moskoovias oli ajajooksul kujunenud välja oma ümberrahvustamise viis. See ümberrahvustamise viis oli läbiiviimiselt järsk ja tagajärgedelt kindel ning seisis selles, et okupeeritud maade elanikud viidi vägivaldselt riigi muisse maaosisse ja äraviidute asemele toodi mujalt, riigi teisist osist, samuti vägivaldselt, uued elanikud, uued asunikud. Nõnda polnud tarvis oodata kuni valguvad kord „metsade ja väljade“ kaudu okupeeritud piirimaile uued asunikud siseriigist ja teostavad pikkamisi ümberrahvustamise, vaid järsku, mehaaniliselt, ülemuse käsul pandi toime elanikkonna ümbertransporteerimine ja segamine ning saavutati moskoovia tsaari ühtlane ja ühine õigeusklik alamkond. Nõnda oli toimetatud Novgorodis ja mujal ja nii toimis Ivan Julm ka Eestis. Kogu Tartu linna elanikkond viidi moskoovia sisemaale ning pole põhjust arvata, et edaspidi mujal oleks sündinud teisiti.

Nõnda tekkis eesti rahvale rahvusliku hävimise, maalt väljasaatmise ja ümberrahvustamise uus hädaoht, otsesem ja silmnähtavam kui kunagi varem, kõnelemata rüüstamisest, näljast, haigusist ja muist hävitamisepõhjustist ja viletsusest, mis oli toonud kaasa Ivan Julma sõjaretk Liivimaale.

Kust pidi tulema ja tuli abi hädaohu kõrvaldamiseks?

Sel ajal valiti poola troonile ungari soost transilvaania vürst Stefan Batory. See oli valitseja, kes deklareeris avalikult, et ta ei taha olla ainult maalitud kuningas, ainult pilt, vaid tõeline kuningas, rahva ja riigi juht. Haruldaselt terava intellektiga, kaugele ulatava silmaringiga ning lõpmatu tahtejõuga, märkas kuningas Stefan Batory kohe, et Moskoovia näol esineb Poolale tõsisem ja suurem hädaoht, kui seda ei kõrvaldata õigel ajal ja õiges kohas ning ei tarvitata selleks otstarveks kõiki abinõusid. Vastavalt sellele kõrvaldas Batory oma siseriigis olevaid puudusi, sundis tarviliku karmusega alistuma riigi lääne piiril elanikkonna need osad, kes võisid muutada hädaohlikeks võitluste puhul idas, ja uuendas poola sõjaväe, viies sinna ka talupojad omapärase nähtena tolaeaegses Euroopas.

Teinud seesugused ettevalmistustööd, siirdus Stefan Batory oma vägedega vastu oma riigi eluvaenlasele, moskoovia tsaarile. Ivan Julm tegi vastupanuks kõik, mis võis, kuid kõik see oli tagajärjeta. Üksteise järele langesid poola kuninga võidukate vägede kätte moskoovia tsaari linnad ja

maad. Hädaoht lähenes Moskvaale enesele, olgugi et üksikud kindlustatud linnad (Pihkva) avaldasid mehist vastupanu.

Niisuguseis oludes, olles juba meeleheites ja kaotades usu endasse, mis tal oli varem, kasutas Ivan Julm heameelega paavsti poolt läkitatud osava diplomaadi Antonio Possevino vahetalitust, ja sõlmis Stefan Batoryga nn. Zapolje rahulepingu 1582. a.

Selle lepinguga tõrjuti Moskoovia tagasi Euroopast eraldatud sellesse seisukorda, milles see riik oli asunud seni, ja pandi alus Moskva nõrgenemisele, millest ta toibus alles sajandi kestes. Eesti suhtes oli aga sellel lepingul oluline ja otsustav tähendus. Sellega kaotas Moskoovia täieliselt selle võimu, mis ta tegelikult oli juba omandanud Eesti üle. Sellest lepingust algaski Eesti jagamine Liivi- ja Eestimaaks, mis kestis vene ajajärgu lõpuni ja annab end tunda praegugi. Selle lepingu tõttu jäi Eesti lääne-euroopa kultuurpiirkonda, mis on olnud tema edaspidisele arenemisele otsustava tähendusega olevikuni. Kuid tähtsam veel on selle lepingu negatiivne, ärahoidev tähendus. Selle lepinguga hoiti ära eesti rahva rahvuslik hävimine Moskoovias sel ajal viisiks oleva ümberrahvustamise teel. Eesti rahvas jäi rahvuslikult elama ja püsima ning ei sattunud sinna hääbumismerre, kuhu on kadunud vadjalased ja muud eestlaste lähemad hõimud Narva ja Peipsi taga.

Nii on poola rahvas oma õilsa kuninga Stefan Batory juhtimisel päästnud teistkordselt eesti rahva tõsisest hädaohust ja aidanud teda hoiduda alal edaspidiseks arenguks.

III.

Ajalugu ei saa jutustada ainult seda, mis on rahvaste vahel sündinud head, vaid peab avaldama ka sündinud halba.

17. sajandi lõpul (1697. a.) astus poola troonile Sakseni kuurvürst Friedrich August Tugev, poola kuningana August II nime all. Sellel kuningal ei puudunud mõningad head püüdmised, eriti kuningliku võimu tol ajal vajaliku suurendamise suunas, kuid temal ei olnud püüdmiste teostamiseks riigimehelikku avarat silmaringi, iseloomukindlust ega armastust selle maa ja riigi vastu, kelle kuningas ta oli.

Selle asemel, et näha Poolale surmavat hädaohtu uuesti üleskerkivas Moskoovias ja otsida liitlasi selle hädaohu kõrvaldamiseks, astus ta oma kodumaa vastu äraandlikult tegutseva liivimaalase Johan Reinhold Patkuli vahetalitusel liitu moskoovia tsaari Peetriga, lootes saada endale Liivimaa ja võimaldades vastutasuna Moskooviale juurepääsu Baltimerele. Liitu tõmmati kaasa ka taani kuningas.

See liit tekitas suure põhjasõja (1700—1721. a.), mis osutus äärmiselt saatuslikuks Eestile. Põhjasõja tagajärjel tekkis Eestis taud, mis hävitas suurema hulga eesti rahvast, mõningais kohis enam kui üheksa kümnendikku elanikkonnast. Taudi möllus langes eesti maaala moskoovia vägede valdamisele. Osava mänguga korraldas tsaar Peeter asja nõnda, et vallutatud Eesti ei läinud üle August II-le, vaid jäi Peetri enese ja tema järeltulijate ülemvõimu alla. Sellega saabus kõige raskem ajajärk eesti rahva elus. Juba arvuliselt äärmiselt nõrgestatud, kaotas eesti rahvas nüüd, 18. sajandil, ka need kultuurilised soodustused, õiguslikud kindlustused ja majandusliku arengu alused, mis ta oli saavutanud 17. sajandil. 18. sajandi lõpul näis võõrale pealtvaataajale, et eesti rahvas on juba kaotanud oma rahvusliku olemise eeltingimused, et Eestil on lõpp.

Kuid sama põhjus, mis tõi Eestile kannatused ja õnnetused, osutus oma tagajärgedelt ääretult saatuslikuks ka Poolale.

Pikk põhjasõda peeti suuremalt osalt poola territooriumil. Laastamised, riisumised ja taud hävitasid suurel määral poola majandusliku jõukuse allikad. Sõja tagajärjel kerkis seni euroopa riigest eemalseisnud moskoovia tsaaririik vene peterburi ajajärgu keiserriigiks, kes ulatas oma käe üle Poola pea lääne-euroopa riigele, eriti poola lähemaile naabreile Preisile ja Austriale. Juurepääsuga Baltimerele ja eriti eesti maaala vallutamiseks avanesis Venele igal ajal võimalused tungida Poolasse mitte ainult idast nagu seni, vaid ka põhjast. Nõnda osutus poola diplomaatiliselt haaratuks igast küljest, militaarselt aga pigistatuks vene pihtide vahele.

Selles seisukorras oli kuningas August II ise see, kes kolm korda oma valitsemise ajal tegi naabreile ettepaneku asuda Poola jagamisele: nõnda vähe oli selles kuningas iseloomukindlust ja isamaalist meelt. Küll katsusid poolakad saada lahti seesugusest kuningast ja valisid ka teise (Stanisław Leszczyński), kuid juba oli muutunud Poola sedavõrd rippuvaks naabreist, eriti Venest, et August II võis võõraste abil jääda kuningaks oma surmani (1733. a.). Pikk ja piinarikas sajand Poolale kestis aga edasi. Järgjärgult ja järjekindlalt pigistati ja suruti poola riigi elavat organismi Austria, Preisi, iseäranis aga Vene poolt poliitiliselt, moraalselt, majanduslikult ja sõjaliselt. Viimaks asusid need naabrid poola riikliku organismi amputatsioonile, pannes toime nn. esimese jagamise (1772. a.).

Kuningas August II polnud poolakas, polnud kuningagi kuues poola juht. Ka tema poliitika polnud traditsiooniline ja rahvuslik poola poliitika, mida olid teostanud suured ja võimsad poola kuningad. See oli lühinägeline ja isiklikust huvist aetud poliitiline ekstratuur, mis sai saatuslikuks Poolale ja viimase kõrval ka Eestile.

Esimesest jagamisest vapustatuna, aga ühtlasi purustatuna lõi uuesti lõkkele poola riigi ülejäänud osas patriootilise ja riikliku ülesehitamise töövaimustus. Selle töö üks kaunimaist viljadest on 1791. aasta 3. mai konstitutsioon. Selles hõõgub vastu uueaja elustav vaim ja sellesse on paigutatud alused, millele on püüdnud arendada endid euroopa riigid alles järgneval sajandil. Kahtlematult oleks uus põhiseadus kindlustanud Poolale uue arengu ja uue õitsengu.

Poola uut arengut ja õitsengut aga ei võinud sallida saaki luuravad naabrid. Liig madalale näis neile olevat laskunud poola riikluse päike, et võiksid jääda saagita pimeduse tulekul. Võõrad väed saadeti Poolasse seadma jalule endist korda. Aga ka poolakad asuvad elu ja surma võitlusse. Loojeneva päikese tuliseis kiirtes helgivad vastu poola isamaalised ja kangelaslikud väed, iseäranis vürst Józef Poniatovski ja Tadeusz Kościuszko õilsad kujud. Armutult aga hävitatakse need vastupanevad jõud. Riigi langus on käes. Poola jagatakse Vene, Preisi ja Austria vahel 1793. a. teistkordselt ja viimaks 1795. a. kolmat korda ning lõplikult. Nüüd võidi öelda väljaspoolt vaadatuna: *Finis Poloniae*.

Nõnda osutus 18. sajand ühteviisi õnnetuks ja ühteviisi saatuslikuks mõlemale rahvale: Poolale ja Eestile.

IV.

Rahvad ei ole kadunud ja riigid ei ole hukkunud, kui rahvavaim on terve.

19. sajandi algusest peale hakkas eesti rahvas uuesti jätkama seda tööd, mis 18. sajandil oli katkestatud, hakkas uuesti ehitama seda hariduslikku ja majanduslikku hoonet, mis 18. sajandil oli muudetud varemeiks.

Ühes majandusliku ja haridusliku arenguga said uuesti jõudu ja muutusid uuesti elavaiks need rahvuslikud ja poliitilised paleused, mis polnud kunagi kadunud rahva hingest ja mida ei näinud või ei osanud näha võõras pealtvaataja. Tehes jooksvat majanduslikku ja kultuurilist tööd ja ühendades end seltside ja ühingute kaudu organiseeritud üksuseks, hellitas eesti rahvas oma rinnas lootust, et saabub aeg, millal tuleb uuesti endine poliitiline vabadus, jõuab koju tagasi muistne kuningas Kalevipoeg „eesti rahval' õnne tooma, eesti põlve uueks looma“.

Ja see aeg tuli.

Maailmasõja ja vene revolutsiooni leekides kujundas eesti rahvas 1917. a. autonoomse poliitilise üksuse. Enamlise revolutsiooni saabudes kuulutas see poliitiline üksus enese iseseisvaks ja rippumatuks riigiks ja 1918. a. 24. veebruaril demokraatlikuks vabariigiks.

Uuesti loodud vabariiki tuli kaitsta verega. See vabadusvõitlus aga lõppes tagajärjekalt. Tartu rahulepinguga 2. veebruaril 1920. a. saavutas Eesti ida pool selle piiri, mida ta oli jõudnud kaitsta vabadussõja päivil. Eesti riik oli uuesti loodud, Estonia restituta est.

Vabadussõja päivil sai Eesti osaliseltki tasuda oma tänuvõlga ka Poolale. Eesti riigi loomisega oli kõrvaldatud see põhjast haaramise hädahoht, mis muutus saatuslikuks Poolale 18. sajandil. Vabadussõja ajal läks Eestil korda aidata riiklikult kujuneda ka oma lõunanaabril Lätil. Sellega kindlustati veelgi enam poola piire põhjast sõjaliste ootamatuste vastu.

18. sajandi traagiline lõpp ei kohutanud ka poola rahvast. Poola rahva geeniuses — eriti tema paremate juhtide seas, püsis edasi kaljukindel veendumus, et vaatamata kantud kannatusile ja võõraste poolt riigi näilisele lõpetamisele ei ole veel hävinud, ei ole veel kadunud Poola. Vähemalgi võimalusel asuti uuesti oma riigi loomisele ja ehitamisele. Kui need katsed ka ei annud neid otseseid tagajärgi, mis vast sooviti, kui mitmeid ja mitmeid tegelasi karistati surmaga, varanduste konfiskeerimisega ja saatmisega Siberi taigadesse, kui tehti takistusi ka kogu rahva keele, kirjanduse ja teaduse arengule ja kitsendati viimse võimaluseni poolakate õigusi, siis ei jõudnud need tagakiusamised ja kannatused murda maha poola poliitilise mõtlemise uhket lendu ja riigi endistamise lakkamatut taht. Tabanud õnnetused ja kantavad karistused andsid vaid tõendust sellest, et poola riigi uuesti loomise tahe püsib raugematult, nõuab ohvreid oma parimailt poegilt ja teostab oma sihi, kui saabub selleks aeg.

Ja aeg saabus.

Maailmasõja, vene revolutsiooni ja kesk-euroopa sõjalise kokkuvõrsemise varemeist kerkis kiiresti üles poola riik, sisemiselt valatud selle rahvusliku iseteadvuse ääsitulel, mida naabrid olid asjata püüdnud kustutada sajandi kestes, ning tiivustatud nende ideaalega, mis olid kannud poola riiklust tema õitsengu ajal minevikus. On huvitav panna tähele, et ülesandcdki, mis tulid täita poola riigi endistamisel, olid samad, mis sajandid tagasi.

Lääne pool oma piiride määramisel naabritega tuli Poolal põrgata kokku huvega, mis tuntud Tannenbergi ja Grünwaldi lahingu päivil. On tähelepanu pälviv, et ligikaudu samas ulatuses, nagu Toruni teise rahulepingu järele 1466., saavutas ka nüüd poola oma piiri Baltimerele Visla jõe lääne kallasmaade kaudu.

Ka idas tuli võtta teostamisele ligikaudu sama kava, mis oli katkenud Stefan Batory surmaga. Tõsi küll: nüüd ei olnud enam tegemist kolmanda Rooma õpetusega, aga siiski jälle mingisuguse kolmanda asutise õpetusega,

mis on enam kui sarnane oma ülesandelt: teha õndsaks ja päästa hukatusest eksiv maailm, sarnane mitte üksi sisult vaid ka praktiliselt tagajärgedelt Ivan Julma aja omaga. Selle uue õpetuse kandjate vastu tuli Poolal pidada kangelaslikku võitlust, eriti 1920. a., nagu Eestil aasta varem, ja see võitlus lõppes Poolalegi idapiire määrava Riia rahuga. Olgu tähendatud, et see poola võit 1920. a. oli otsustava tähendusega ka eesti vabariigile. Ka siin avaldas Poola tähendusrikka teene Eestile, ühtlasi kindlustas Poola endale alles selle võiduga oma täieliku uuestisünni. Nüüd võis tõega öelda: *Polonia restituta est!*

Nõnda seisavad nüüd kaks vabariiki: Poola ja Eesti, Eesti ja Poola.

V.

Nüüd oleme lühidalt vaadelnud Eesti ja Poola ajaloolisi suhteid. Mis tuleb sellest vaatlemisest järeldada?

Ei saa keegi enesele kujutada ette, et püsiks eesti iseseisvus, kui langeb Poola. Ei ole ka ettekujutatav, et võiks kaua kesta poola iseseisvus, kui langeb Eesti: liig selget keelt kõneleb selles asjas 18. sajand.

Nad on üksteisega sellises vahekorras, et ühe kasud on ka teise kasud ja ühe kahjud on samuti teise kahjud. Kumbki võib selle juures teetseda enese kasuks, kuid toimib ühtlasi kasulikult ka teisele, ning ümberpöörduvalt, kes teeb kahju enesele, see toob kahju teisele.

Ajalugu kinnitab väga kujukalt seda väidet.

Toimides keskajal saksa ordu vastu oma huves, töötas Poola ühtlasi otsustaval määral kasulikult ka Eestile. Kaitstes isennast ja oma huve 16. sajandil, kõrvaldas Poola suurima hädaoahu, mis ähvardas Eestit; viies Eesti hädaohtu 18. sajandi alul, paljastas Poola oma põhjarinde vaenlase kallaletungiks ning õõnestas oma iseseisvuse. Kaitstes oma iseseisvust 1918—1920. a., kindlustas Eesti ühtlasi poola põhjafronti. Lüües aga tagasi idast tulevad löögid, kindlustas Poola Eestile tema lõunapoolse julgeoleku.

Millega seletada seda seotavust Eesti ja Poola vahel?

Riikide ja rahvaste elu uurijad on pannud tähele juba ammu ja eriti viimasel ajal, et rahvaste elu on tingitud nende geopoliitilisest asendist. Rahvaste ajaloolised vahekorrad ja ajaloolised suhtumised on suurel määral õieti ei midagi muud kui samade rahvaste geopoliitiliste asendite suhtumine ja funktsioneerimine ajas.

Nõnda pole ka poola ja eesti rahvaste ajaloolised suhted juhuslikud kokkusattumised, vaid looduslike põhjuste loomulik järeldus. Poola ja Eesti ajalooliste suhete vastastikkune rippuvus ja ühine kasu ning ühine kahju ei ole inimlik väljamõeldis, vaid nende rahvaste asendite paratamatu järeldus.

Tahes või tahtmata peavad Eesti ja Poola, Poola ja Eesti käima käsi-käes. Nad on sõbrad looduse armust, vastastikkused osanikud ja vastastikkused kaasvastutajad kumbagi rahva riikliku elu korraldamisel. Nõnda on see olnud ja nõnda on.

Inimesele ei ole antud annet olla selgenägija tuleviku suhtes, vaid läbi-paistmata liinikuga on tulevik kaetud inimese pilkude eest. Üks näib siiski

olevat selge: võitlus ja heitlus rahvaste vahel ei kao. Selle välised vormid ja võtted ning viisid võivad muutuda ja muutuvad, kuid võitlus ja võistlus ise jääb.

Samuti on selge ka teine asjaolu: rahvaste sõbrad ja vaenlased ei teki üle-öö, vaid on antud ajalooliselt ja geopoliitiliselt. Nad jäävad selleks ka tulevikus.

Eestlaste ajalugu tunneme. Vallanud varem ühes oma hõimurahvastega kogu kirde-Euroopa, on need rahvad viimase aastatuhande kestes veerenud allamäge. Ainult viimasel sajandil on nad jäänud seisatama ja alganud uuesti mäkkeminekut, kõrgemale ja kaugemale.

Ka poola rahval on olnud kannatusi. Kuid vaatamata neile on poola riikluse valge kotkas tõusnud ikka kõrgemale, tiirlenud tähtede poole, et vaadata ringi ruumis ja ajas.

Mõlemad rahvad jäägu truuks oma rahvuslikele ideaalele, kuid ühtlasi tugeneгу ajalooliselt katsetatud kogemusile. Siis võivad jõuda nad mõlemad lähemale oma paleusile, läbi tuiskude ja tormide päikesepaistelisemaile maile.